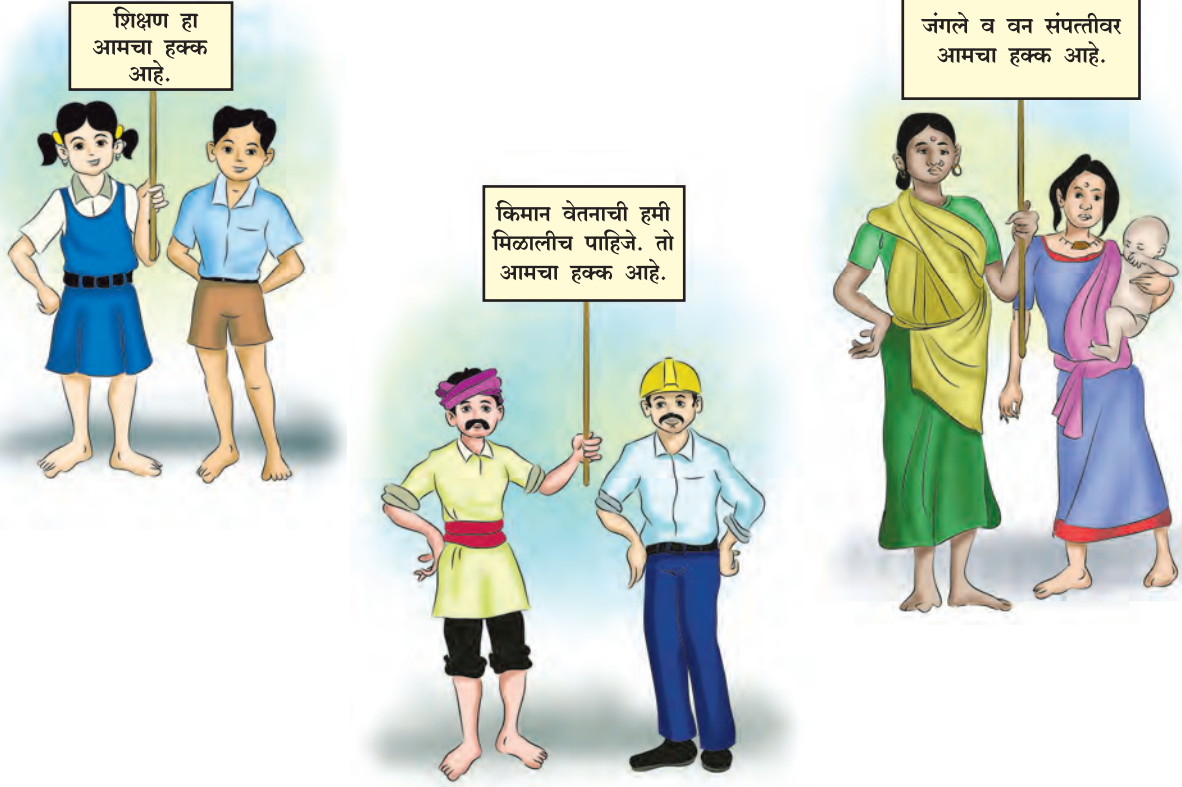


४. मूलभूत हक्क भाग-१



चला, शोधूया.

- * बालकांचे हक्क तुम्हांला माहीत असतील. त्यांचे महत्त्वाचे दोन हक्क तुम्ही सांगू शकाल का ?
- * महिलांचे हक्क, आदिवासींचे हक्क, शेतकऱ्यांचे हक्क अशा संज्ञाही आपल्याला माहीत आहेत. या हक्कांच्या संदर्भात आपणा सर्वांनाच काही प्रश्न पडले आहेत.
- * हक्कांचा उपयोग काय असतो ? ते कोणी द्यायचे असतात ?
- * हक्क काढून घेता येतात का ?
- * तसे झाल्यास त्याविरुद्ध कोठे जाऊन दाद मागायची ?

वर्तमानपत्रात अथवा अन्यत्र तुम्ही अशा स्वरूपाचे फलक पाहिले असतील. एखाद्या मोठ्या कशाची तरी मागणी केलेली असते व तो त्यांचा हक्क असल्याचे सांगितले जाते.

आपल्याला जन्मतःच हक्क प्राप्त होतात. जन्मलेल्या प्रत्येक बालकाला जगण्याचा हक्क असतो. त्याला उत्तम आरोग्य मिळावे म्हणून संपूर्ण समाज आणि शासन प्रयत्न करते. अन्याय, शोषण, भेदभाव, वंचितता यांपासून जर सर्व व्यक्तींना संरक्षण मिळाले तरच व्यक्ती आपल्यातील गुणांचा आणि कौशल्यांचा विकास करू शकतील. स्वतःच्या आणि संपूर्ण लोकसमूहाच्या विकासासाठी पोषक परिस्थितीची मागणी करणे, त्यासाठी आग्रह धरणे म्हणजे हक्क मागणे होय.

संविधानाने अशी पोषक परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क

दिले आहेत. हे हक्क मूलभूत आहेत. ते संविधानात नमूद केलेले असल्याने त्यांना कायद्याचा दर्जा आहे. या हक्कांचे पालन सर्वांना बंधनकारक आहे.

कल्पना करा आणि लिहा.

कुत्रा, मांजर, गाय, म्हैस, शेळी यांसारखे प्राणी तुम्ही पाळत असाल. तुम्ही त्यांची खूप काळजी घेता, त्यांच्यावर खूप प्रेम करता.

या प्राण्यांना बोलता आले असते, तर त्यांनी तुमच्याकडून कोणते हक्क मागितले असते ?

संविधानात नमूद केलेले आपले हक्क : संविधानात भारतीय नागरिकांच्या हक्कांची नोंद आहे. हे हक्क कोणते आहेत ते पाहूया.

समानतेचा हक्क : समानतेच्या हक्कानुसार राज्याला भारतीय नागरिकांमध्ये उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्त्री-पुरुष असा भेद करून कोणालाच वेगळी वागणूक देता येत नाही. कायदा सर्वांसाठी सारखाच असतो. अनेक कायदे असे असतात, की जे आपल्याला संरक्षण देतात. उदा., विनाचौकशी अटक करण्यापासून आपल्याला संरक्षण असते. असे संरक्षण देतानाही शासनाला भेदभाव करता येत नाही.



चला, चर्चा करूया.

सर्वांना कायद्यापुढे सारखेच मानणे व सर्वांना कायद्याचे सारखेच संरक्षण देणे याचे फायदे कोणते ?

समानतेच्या हक्कात आणखी कोणत्या बाबी येतात ? सरकारी नोकऱ्या देताना शासनाला जात, धर्म, लिंग, जन्मस्थान यांवर आधारित भेदभाव करता येत नाही. आपल्या देशातील अस्पृश्यता पाळण्याच्या अमानवी प्रथेला कायद्याने नष्ट करण्यात आले आहे. अस्पृश्यतेचे पालन हा दखलपात्र गुन्हा मानला जातो. भारतीय समाजात समता निर्माण करण्यासाठी या प्रथेचे निर्मूलन केले आहे. लोकांमध्ये श्रेष्ठ व

कनिष्ठ असा भेद दाखवणाऱ्या पदव्या देण्यास संविधानाने बंदी घातली आहे. उदा., राजा, महाराजा, रावबहादूर इत्यादी.



माहीत आहे का तुम्हांला ?

विषमता जोपासणाऱ्या, समाजात फूट पाडणाऱ्या आणि नागरिकांमध्ये भेद करणाऱ्या पदव्या राज्याला देता येत नाहीत, परंतु समाजाच्या विभिन्न क्षेत्रांत गौरवास्पद कामगिरी करणाऱ्यांना मात्र शासन पद्मश्री, पद्मभूषण, पद्मविभूषण यांसारख्या पदव्या देते. भारतरत्न ही आपल्या देशातील सर्वोच्च नागरी पदवी किंवा सन्मान आहे.

संरक्षण दलातील कामगिरीसाठी परमवीर चक्र, अशोक चक्र, शौर्य चक्र अशी सन्मानाची पदके दिली जातात.

अशा पदव्यांमुळे अन्य नागरिकांना नसलेले असे कोणतेही खास अधिकार किंवा विशेषाधिकार त्या व्यक्तींना मिळत नाहीत, परंतु त्यांच्या कामगिरीचा गौरव अशा पदव्या देऊन केला जातो.

स्वातंत्र्याचा हक्क : संविधानाने दिलेला हा एक अत्यंत महत्त्वाचा हक्क असून त्यात व्यक्तीच्या दृष्टीने आवश्यक अशा सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याची हमी दिली आहे.

नागरिक म्हणून आपल्याला -

- * भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आहे.
- * शांततापूर्वक एकत्र येण्याचे आणि सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * संस्था व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * भारताच्या प्रदेशात कोठेही फिरण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * भारताच्या प्रदेशात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * आपल्या आवडीचा उद्योग, व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.





करून पहा.

‘अ’, ‘ब’ आणि ‘क’ ने केलेल्या काही कृती इथे दिल्या आहेत. वर उल्लेखलेल्या स्वातंत्र्याच्या कोणत्या प्रकाराशी तुम्ही त्या जोडाल ?

‘अ’ ने आदिवासींचे प्रश्न सोडवण्यासाठी ‘आदिवासी सहकार्य मंच’ स्थापन केला.

‘ब’ ने आपल्या वडिलांचे बेकरी उत्पादन गोव्यातून महाराष्ट्रात आणण्याचे ठरवले.

‘क’ व्यक्तीला शासनाच्या नव्या करविषयक धोरणात उणिवा जाणवल्या. त्याविषयी त्या व्यक्तीने एक लेख लिहून वृत्तपत्राकडे दिला.



माहीत आहे का तुम्हांला ?

संविधानाने आपल्याला अनेक हक्क दिलेले आहेत, परंतु त्यांचा बेजबाबदारपणे वापर करता येत नाही. अशा वागण्यामुळे इतरांचे नुकसान होणार नाही याचे भान आपण ठेवले पाहिजे. आपल्याला बोलण्याचा हक्क आहे, परंतु चिथावणी देणारे लिखाण किंवा भाषण करता येत नाही.

संविधानातील स्वातंत्र्याच्या हक्काने केवळ हिंडण्या-फिरण्याचे किंवा बोलण्याचेच नाही तर आपण सुरक्षित राहावे यासाठी आपल्याला संरक्षण उपलब्ध करून दिले आहे. कायद्याचे हे संरक्षण सर्वांना समान रीतीने दिलेले आहे. ते कोणालाही नाकारले जात नाही. उदा., आपणा सर्वांना जगण्याचा हक्क आहे. वरकरणी हा हक्क सोपा वाटतो परंतु त्यात खूप अर्थ दडलेला आहे. जगण्याची हमी मिळणे, जगण्यासाठी पोषक परिस्थिती असणे असा याचा अर्थ आहे. कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित कोणालाही हिरावून घेता येत नाही. कारणाशिवाय

कोणत्याही व्यक्तीला अटक करून स्थानबद्ध करता येत नाही. स्वातंत्र्याच्या हक्कात आता शिक्षणाच्या हक्काचाही समावेश करण्यात आला आहे. ६ ते १४ या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना शिक्षण घेण्याचा मूलभूत हक्क आहे. या हक्कामुळे शिक्षणापासून कोणीही वंचित राहणार नाही.



विचार करा.

जीवित हिरावून न घेण्याच्या हक्काला आणखी काही पूरक हक्क आहेत. उदा., एकाच गुन्ह्यासाठी दोन वेळा शिक्षा होत नाही. कोणत्याही व्यक्तीला शिक्षा देण्यापूर्वी तिच्यावर असणारे आरोप सिद्ध व्हावे लागतात. हे काम न्यायालय करते. आरोपाशी संबंधित पुरावे गोळा करण्याचे व खटला उभा करण्याचे काम पोलीस करतात. ‘मी गुन्हा केला आहे’, असे म्हणणाऱ्या व्यक्तीलाही ताबडतोब शिक्षा होत नाही. त्याही व्यक्तीवरील आरोप कायद्याने सिद्ध व्हावे लागतात. या सर्व न्यायालयीन प्रक्रियेला वेळ लागतो, परंतु कोणत्याही निष्पाप किंवा गुन्हा न केलेल्या व्यक्तीला शिक्षा होऊ नये यासाठी हे आवश्यक असते.

शोषणाविरुद्धचा हक्क :

शोषण थांबण्यासाठी शोषणाला बळी न पडण्याचा, आपले शोषण किंवा पिळवणूक होऊ न देण्याचा हक्क म्हणजे शोषणाविरुद्धचा हक्क होय.

संविधानाने एकीकडे शोषणाविरुद्धच्या हक्कातून पिळवणुकीच्या सर्व प्रकारांवर बंदी घातली आहे, तर त्याच वेळी दुसरीकडे बालकांचे शोषण थांबवण्यासाठी विशेष तरतूद केली आहे. त्यानुसार १४ वर्षांखालील बालकांना धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मज्जाव केला आहे. कारखाने, खाणी यांसारख्या ठिकाणी बालकांची नेमणूक करून त्यांच्याकडून काम करून घेता येत नाही.

वेठबिगारी किंवा सक्तीने एखाद्या व्यक्तीकडून तिची इच्छा नसताना काम करून घेणे, काही व्यक्तींना एखाद्या गुलामासारखे वागवणे, त्यांना कामाचा योग्य मोबदला न देणे, त्यांच्याकडून अतिशय कष्ट करून घेणे, त्यांची उपासमार करणे किंवा त्यांच्यावर जुलूम-जबरदस्ती करणे हे शोषणाचे प्रकार आहेत. शोषण साधारणतः महिला, बालके, दुर्बल समाजघटक आणि सत्ताहीन लोकांचे होते. कोणत्याही प्रकारचे शोषण असो, त्याविरुद्ध उभे राहण्याचा हा हक्क आहे.



चला, चर्चा करूया.

- येथे बालकामगार काम करत नाहीत.
- इथे कामगारांना रोजच्या रोज पगार दिला जातो.

अशा पाट्या अनेक दुकानांमध्ये आणि हॉटेलमध्ये तुम्ही पाहता. त्यांचा आणि संविधानातील या हक्कांचा काय संबंध असेल बरे ?



स्वाध्याय

१. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) मूलभूत हक्क म्हणजे काय ?
- (२) विविध क्षेत्रांत गौरवास्पद कामगिरी करणाऱ्यांना शासनामार्फत कोणकोणती पदके/पदव्या दिल्या जातात ?
- (३) चौदा वर्षांखालील बालकांना धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मज्जाव का केला आहे ?
- (४) संविधानाने भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क का दिले आहेत ?

२. 'स्वातंत्र्याचा हक्क' या विषयावर चित्रपट्टी तयार करा.

३. खालील वाक्ये दुरुस्त करून पुन्हा लिहा.

- (१) कोणत्याही व्यक्तीला हक्क जन्मतःच प्राप्त होत नाहीत.
- (२) सरकारी नोकऱ्या देताना सरकार धर्म, लिंग,



चला, चर्चा करूया.

शोषण होऊ नये व प्रत्येक व्यक्तीला आपले स्वातंत्र्य उपभोगता यावे म्हणून शासनाने अनेक कायदे केले आहेत. काही कायद्यांचा येथे उल्लेख केला आहे. असे आणखी कोणते कायदे आहेत ते शोधा व त्यांची चर्चा करा.

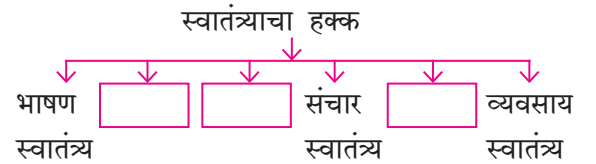
- किमान वेतन कायदा - कारखान्यातील कामाचे तास, विश्रांतीच्या वेळा यांसंबंधीच्या तरतुदी.
- महिलांना घरगुती हिंसेपासून संरक्षण देणारा कायदा -

भारताच्या संविधानातील समानतेच्या, स्वातंत्र्याच्या आणि शोषणाविरुद्धच्या हक्कांचा आपण येथे अभ्यास केला. पुढील पाठात आपण आणखी काही मूलभूत हक्कांचा अभ्यास करणार आहोत.



जन्मस्थान यांवर आधारित भेदभाव करून तुम्हांला नोकरीपासून दूर ठेवू शकते.

४. पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.



उपक्रम

- (१) माहितीचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार अशा काही महत्त्वाच्या अधिकारांविषयी वर्तमानपत्रांतून आलेल्या बातम्यांचा संग्रह करा.
- (२) तुमच्या परिसरातील इमारतींचे बांधकाम चालू असताना जर लहान बालके काम करताना आढळली, तर त्यांच्याशी व त्यांच्या पालकांशी बोलून त्यांच्या समस्या जाणून घ्या व त्या समस्यांचे वर्गीत सादरीकरण करा.

